

וירגיש צער מאתו מעשה – הרי זו בגדר 'בושת' ממש, אך כל שאינו מרגיש אחר זמן בזכרו את מה שארע, אין זו 'בושת' המחייבת תשלום.

'ביישו ישן ומת מהו...' – ואם ביישו כשישן, כגון שהערימו וחזר וכיסהו קודם שנעור – כתב בתוספות-יום-טוב שגם זה בכלל ספק הגמרא, לפי שבעת שקם משנתו הרי אין לו בושת. והרש"ש השיג על כך, שהרי אין זה דומה כלל למת, שלא הרגיש בבושה ולא ירגיש בה לעולם, אך זה מרגיש עתה כשנעור בבושת שגילהו בעודו ישן. (וכן משמע מפירוש ר' יהונתן מלונגיל. וליישוב דברי התו"ט שלכאורה תמוה שהשוה בין הדברים, שי"ל דמיירי כשלא הודיעו שביישו גם לאחר שנעור, בכגון זה תלוי בספק הגמרא במת, אם מוטל עליו חיוב בושת).

'...או דלמא משום בושת משפחה' – הנצי"ב נקט שישלם לאב, שהוא שייך באותה הבושת. (וב'אילת השחר' הסתפק בדבר).

דף פז

הערות בפשט וצינונים לעיון

'וכן היה ר' יהודה פטרו מכל מצות האמורות בתורה' – לענין פטור 'סומא' במצוות אליבא דרבי יהודה, דנו ראשונים ואחרונים, אם הדברים אמורים רק לענין מצוות 'עשה', או גם מצוות 'לא תעשה'. – ע' בספר 'המכריע' (עז); נודע ביהודה (תנינא יו"ד קנב); טורי אבן (מגילה כד); שו"ת רעק"א (קסט), ובהדושו (יו"ד א, ט); פרי מגדים (פתיחה כוללת סח"ג); חרושי הגר"ר בענגיס (ח"ב לג); זכרון יצחק (תולדות); מנחת חן (ה, ב). (וע' תוס' לעיל ג: ד"ה כדמתרגם, דמשמע שיש על הסומא איסור ד'דברים שבכתב אי אתה רשאי לומר בע"פ'. ושם ממידת חסידות אירו, ע"ש).

והתוספות כאן כתבו, שמדרבנן – חייב הוא, שלא יהא כנכרי, שאינו נוהג בתורת ישראל כלל. (ואין להוכיח מדבריהם שפטור אף ממצוות 'לא תעשה', כי גם אם חייב בהן, הרי הם ב'שב ואל תעשה', ולא ניכרת יהדותו – משמרות כהונה).

וכבר הסבירו (ע' בקונטרס דברי סופרים לגרא"ו, א. וע' ב'קובץ על יד' שבסוף ספר בית ישי, עמ' תקיב – מש"כ עפ"י שו"ת הריב"ש שצט), שאף כי פטור הוא מכל המצוות, וממילא גם אינו מצווה במצוות התורה לשמוע בקול דברי החכמים, אף על פי כן, שייך לומר שמצווה מדרבנן, שהרי ודאי שרצון ה' לשמוע בקול החכמים, והרי חייב לקיים רצון ה'. ואולם, ב'אור זרוע לצדיק' (סוף הל' ממרים), כתב להוכיח מהשיטות שמחייבות סומא מדרבנן, שחייב ב'לא תעשה'.

ואולם הרשב"א כאן חולק על דברי התוס', שאינו חייב אף מדרבנן, אלא מידת חסידות היא אם מקיים המצוות.

אף כי מדברי הפוסקים נראה שאין הלכה כרבי יהודה, ואף לקולא, כגון להוציא אחרים ידי חובתם (וע' משנ"ב מו סקי"ח; נח סקמ"א; תקפט), שיטת רבנו ירוחם לחוש לחומרא שהלכה כמותו. (ע' מג"א תקפט, א שהביאו).

'אמר רב יוסף: מריש הוה אמינא... דכי מפקדינא אית לי אגרא טפיי' – כבר בארו המפרשים, שזה שאמרו 'אל תהיו כעבדים המשמשים את הרב על מנת לקבל פרס' – זה דוקא בפרס ותגמול חיצוני, אבל השכר שבמצוה עצמה, להתענג על ה' בעשיית רצונו ובדביקות בו – לשכר כזה יש לצפות, והוא 'לשמח' גמור. והוא ענין 'שכר מצוה – מצוה'. – ע' במצוין בסוטה יד. (חוברת ג).

– בבאור ה'סלקא דעתי' של רב יוסף, נמצאו דברים בהקדמת הגר"צ אבא שאול שליט"א לספרו 'אור לציון' (ח"א):

'... וביתר ביאור נראה דההבדל בין המצווה ועושה למי שאינו מצווה ועושה, דהמצווה ועושה הוא בבחינת עובד מיראה, והאינו מצווה ועושה בחינתו עובד מאהבה, אלא דמ"מ גדול המצווה ועושה כמ"ש התוס', מפני שדואג תמיד לבטל יצרו, וידוע שהעושה תשובה מאהבה נהפכים לו זדונותיו לזכיות.

ומעולם תמהתי על כך מדוע נהפכין לזכיות, די לכאורה שנמחקים לו עוונותיו, אבל איך יתהפכו העוונות להיות מצוות? וראיתי ל'המפרש' על הרמב"ם (בתחילת פ"ב מהל' יסודי התורה) שכתב 'ולא נתנו כל המצוות אלא כדי שנגיע בהם לזו המדרגה (אהבה), כדכתיב 'ובחרת בחיים למען תחיה וגו' לאהבה את ה' (דברים ל). נמצא שכל המצוות כולן אינן אלא אמצעי להגיע אל המדרגה הזו של האהבה, ולכן מובן שמי ששב בתשובה מאהבה כבר אין צריך לאמצעים המובילים אל המטרה (המצוות), שהרי כבר זכה להגיע אל המדרגה גבוהה של האהבה, ולכן נהפכין לו זדונותיו לזכיות'.

– מובא בשיטה מקובצת בשם רבנו תם, שזה שאמרו 'גדול המצווה ועושה יותר ממי שאינו מצווה ועושה' – דוקא בדברים שאם לא נכתבו ראויים היו להיכתב, כגון שבע מצוות בני נח. והיה מי שרצה להוכיח מדבריו שלרבי יהודה סומא פטור גם מז' מצוות בני נח, שהרי על אותן מצוות דיבר רב יוסף.

אולם בשו"ת אגרות משה (יו"ד ח"א ו) פרש כוונת רבנו תם באופן אחר, שודאי רב יוסף לא דיבר רק על שבע מצוות, (כדמוכח בקדושין ל"א, שהביאו שם לענין כיבוד אב ואם), אלא כוונת ר"ת שמעלת המצווה ועושה נאמרה רק לגבי אותן מצוות שיש להן טעם מושכל, כמו צדקה, כיבוד הורים, שמירת המועדות, שאז כשעושה אותן אין ניכר שעושה מפני רצון ה', שאפשר שעושה בשביל הטעם. אבל מצוות שהן גזרת הכתוב בלא טעם, אין חילוק בין המצווה לשאינו מצווה, כיון שניכר שעשה כן רק מצד ציווי ה', ועשיית רצון ה' זוהי גופא מצוה שכולם מצווים בה. ומה שהביא ר"ת ז' מצוות, אינו אלא לדוגמא בעלמא (משום שהזכירו זאת לעיל לה לענין זה) למצוות שיש להן טעם.

(לכאורה ניתן לפרש דברי ר"ת לאידך גיסא (כפי הנראה לפום ריהטא בדבריו. וכ"מ קצת במאירי, וי"ל), שהחוקים שאין בהם טעם, אין בהם מעלה לאינו מצווה ועושה, כי קיומם וענינם שייך רק לזה שמצווה ומציית. וכנראה לא הסתבר להגרמ"פ סברה זו, ולכן פרש אפכא, שבחוקים – מעלתו שוה למצווה ועושה. אמנם, איך שנפרש, אין הדבר נוגע לעצם הדיון על ז' מצוות בסומא, לפמש"כ שלא נקט אותן אלא לדוגמא. וע"ע ב'משנת ר' אהרן' (סט) שנקט כדבר פשוט שהסומא חייב במצוות שכן נח מצווה, שלכן מוזהר הוא על עריות, כמבואר בגמרא בגטין).

'... וחובל בחבירו ביום הכפורים – חייב בכולן' – בשו"ת אחיעזר (ח"א כא, ז ואילך) האריך לבאר דברי הרמב"ם (בפרוש המשנה כאן), שהחובל ביום הכיפורים לוקה מצד איסור יוהכ"פ, ואף על פי כן

משלם ממון. (וכן הביא שם בסוף התשובה שכן כתב רבנו ירוחם - ח"ב נתיב לא), ושונה דין זה מכל מקום דאמרינן 'אין לוקה ומשלם'. (ועע"ש בה"ג פ).
ואמנם, שאר אחרונים לא הבינו כן בשיטת הרמב"ם, אלא שנפטר מן המלקות לגמרי. והקשו לפי"ז מסוגית הגמרא בכתובות. וע' בקהלות יעקב - כתובות ס' לג.

והחובל בעבד כנעני שלו - פטור מכולן - כתב בספר 'קצות החושן' (תכד, עפ"י דברי ה'בית יוסף' - תכ) שפטור גם ממלקות (של איסור 'פן יוסיף להכותו'), אלא אם הכהו בהכאה שאין בה שוה-פרוטה, שאז לוקה כיון שאין לו דין תשלומין. (וכדין המכה עבד כנעני של אחר - שלוקה משום בל יוסיף, כמוש"פ הרמב"ם והטור).

וטעם הדבר שנפטר ממלקות, מפני שהוא ככל חובל בתבירו שבפרוש ריבתה תורה לתשלומין ולא למלקות. ואף על פי שכאן הרי אינו משלם, ומדוע ייפטר מן המלקות? כתב ה'קצות' (וכן בקיצור בסמ"ע שם סק"ג בדעת הב"י), משום שזה שפטור מלשלם לו, לפי שזכה באותו ממון, שהרי 'מה שקנה עבד - קנה רבו', אולם באמת הינו 'בר תשלומין'.

ופרש הגר"ח (בחדושים על הש"ס), שאין דברי הקצות מוסבים על תשלומי נזק, שבהם אין סברה שיחוייב לו מעיקר הדין, כי הרי הוא כחובל ברכושו, שאין צד חיוב כלל. (וגם הוכיח מדין מעוכב גט שחורר, שלא שייך שם לומר 'מה שקנה עבד קנה רבו'), אלא כל דבריו נכונים ביחס לתשלומי בושט (וכמבואר בנדה מז' לעבודה נתתים ולא לבושה'), שלענין זה, וה"ה לצער וריפוי, אין לו קנין בו, אלא שפטור בפועל מתשלומין מדין 'מה שקנה עבד...'. וכאילו שילם לו וחזר וזכה באותו ממון, ומצד זה הרי הוא פטור ממלקות.

(ע"ב) 'יעשה להם סגולה' - ולא אמרו 'יעשו' - הבית-דין, משמע שאין בית דין נזקקין לקטן שיש לו אב, אלא כל מה שיעשה האב בנכסי בניו - עשוי, ואין מדקדקים אחריו. (עפ"י שו"ת הרא"ש פז. וע' במה שהעיר על כך הגר"י ענגיל ב'גליוני הש"ס').

'מאי סגולה? רב חסדא אמר: ספר תורה' - שהקטנים ילמדו בו. וזהו ה'פירות' של הספר, והקרן קיימת להם לכשיגדלו. (עפ"י רשב"ם ב"ב נג. וסמ"ע חו"מ תכד סקט"ו)

'רבי יוחנן אמר אפילו פציעה...' - ואין להקשות מהברייתא דלעיל: החובל בעבד עברי שלו - חייב בכולן חוץ מן השבת, ומשמע שחייב אף בתשלומי נזק לעבד, ומאי שנא מבת שדמי חבלתה לאביה?
- שיש לומר שבבת זיכה לו הכתוב כל שבח נעורים, גם למכרה ולקדשה, ולכן אף דמי חבלתה בכלל זה, לא כן עבד עברי שאין לרבו קנין בו אלא לענין מעשה ידים, שאף שבגלל החבלה הופסדו גם מעשי ידיו, אעפ"כ הרי אין לו קנין לענין שיכול למכרו ושאר זכויות כבבת, ולכן חייב לשלם לעבד הכל. (תדע, דלאביי לעיל פז. שבת גדולה - לעבד, ולגבי בת, כתבו התוס' שמהברייתא בכתובות מוכח שעכ"פ אותו פחת שמפסיד האב אילו מוכרה - לאב הוא לכו"ע. וע"כ דעבד שאני, שאין גופו קנוי אלא לענין מעשה ידים. ואפשר שאביי ס"ל דע"ע אין גופו קנוי כלל - ע' באמת ליעקב שם).

עוד אפשר לתרץ, שרבי יוחנן יפרש 'חייב בכולן' - היינו צער בושט וריפוי, וכן נזק שאינו שייך לעבודת הרב, כגון פסקיה לאוניה דלעיל. שבכל אלו גם בבת - משלם לה, כמו שכתבו כל הפוסקים. (כ"נ פשוט)

סיכומי סוגיות

תשלומי חבלה בבן ובבת – סיכום הסוגיא לשיטת רש"י והתוספות.

כללים ועקרונות

התורה זיכתה לאב זכויות ממוניות בבתו קטנה או נערה; מעשה ידיה שלו, מסירתה לקידושין, מכירתה לאמה, ועוד. (ואין חילוק בין קטנה לנערה אלא לענין זכות מכירתה לאמה). ונחלקו אמוראים, האם בזכויותיו אלה נכללת גם זכות בדמי חבלתה של הבת, בין אם חבלו בה אחרים בין אם הוא עצמו חבל בה. מחלוקת זו אינה אמורה אלא בחבלה שיש בה כדי לפגוע בזכויותיו הממוניות שבבתו. למעט פצעים מכוסים, לענין דמי צער, בושת וריפוי – שבהם באופן עקרוני אין לו שום זכות. לעומת זאת, דמי 'שבת' הבאים על שביתת הבת מעבודה בזמן שלאחר החבלה – מודים כולם שמגיעים הם לאב, שהרי מעשה ידיה – שלו.

מדין תורה אין לאב זכויות ממוניות בבניו הזכרים, בין גדולים בין קטנים, וכן בבנותיו הבוגרות. ומצד זה היה מן הדין שכל חבלה בהם, בין על ידו בין על ידי אחרים – כדין חבלה בכל אדם, שכל תשלומי החבלה מגיעים לנחבל עצמו. אלא, שמדרבנן יש כאן שיקול נוסף, שאם הבנים סמוכים על שלחן אביהם, יש לחוש לאיבה והפסקת מזונותם אם נפסוק על האב לחייבו בתשלומין. (וכדרך שתקנו שמציאתם שלו, משום 'איבה'). הלכך, כל שהאב זנם ומכלכלם, אם חבל בהם הוא עצמו, ואתה בא לחסרו ממון – פטרוהו, מן הטעם האמור. אך אם אחרים חבלו בהם, לא יקפיד אם התשלומין יגיעו לבנים שנחבלו, מפני שנצטערו על כך וגם הוא אינו חסר בדבר. ואפילו בבתו קטנה שמצד עיקר הדין דמי השבת מגיעים לו, כאמור, כל שאינו חסר, והיא סמוכה על שלחנו (ורואים בכך שאינו אדם המקפיד) – הרי הוא כמוחל לה, ושלה הם.

נחלקו הראשונים, אם פטור זה שמשום חשש 'איבה', אמור רק לענין דמי השבת, שהוא בא כתחליף למעשה ידיים (שכנגדם הוא זנם), או גם לענין שאר תשלומי הנזק, כיון 'שאיין לך אדם שאינו מכה בנו ורודה את תלמידו, ופעמים שהוא חובל בהם יותר מן הראוי, ואם אתה מעמידו בדין, אין לך איבה גדולה מזו, שמעלה טינא על לבו ושוב לא יסמכם על שולחנו' (לשון הרמב"ן במלחמות ה') ואלו פרטי ההלכות העולים מן הסוגיא, לאור הכללים האמורים:

החובל בבנים של אחרים

חבל בבנים של אדם אחר, בין גדולים בין קטנים, וכן בבנות גדולות – חייב לשלם להם הכל (נזק, צער, ריפוי, שבת, בושת). אלא שבגדולים – יתן מיד, ובקטנים – יעשה להם סגולה.

חבל בבת קטנה של אחרים –

תשלומי 'נזק' – לשיטת רב וריש לקיש: לעצמה. (ומסתמא עושה לה סגולה, כנזכר בברייתא: החובל בבניו ובבנותיו של אחרים... קטנים יעשה להם סגולה'. ובדברי הפוסקים אין הדבר מוזכר. ואולם מפורש הדבר בירושלמי כתובות דף כג:). ולר' יוחנן: לאביה. הלכה כרבי יוחנן (רי"ף, רמב"ם, רא"ש).

(וכתבו התוספות (עפ"י המבואר בכתובות מג:), שמחלוקתם אינה אלא לענין הפחת הקבוע שהזקה בו לעד, או לענין הפחת שיש לאב בקבלת דמים עבור קידושה, אבל אותו פחת שיש לו לאב אם היה בא למכרה לאמה עד שתגדיל – אותו פחת לכל הדעות שייך לאביה).

תשלומי 'שבת' – אם היא סמוכה על שלחן אביה, הרי אומדים את דעתו של אדם זה שאינו מקפיד, ונותנים לה. (ודעת הטור (תכד) אליבא דהרמב"ם שנותנים לאב. והגר"א ועוד תמהו על כך) ואם אינה סמוכה על שלחנו – עד כדי דמי מזונותיה מתשלומי השבת – נותנים לה. ואם נשארה העדפה – לאביה.

(לא מצאתי מבואר להדיא מה דינם של תשלומי נזק בבת הסמוכה על שלחן אביה, אם גם בזה אומרים שאינו מקפיד, או שמא רק בשבת אומרים כן, אבל 'נזק' שמא הרי זה כ'מידי דקא חסר ליה', כי יש לו נזק ממש, ואין זה רק כמניעת רוח מעשה ידים).

שאר חיובים שאין לאב שייכות הפסד בהם, היינו, צער בושת וריפוי – של הבת הם. (כל הפוסקים).
דין בת נערה – לכאורה שוה לבת קטנה, הגם שאין יכול למכרה, שהרי הנידון כאן, למש"כ התוס', אינו משום נזק האב באפשרות המכירה, אלא לענין הנזק הקבוע שבבת, או באפשרות קידושה ע"י האב. (אך יש לדחות, שמא לא שמענו שיהא לו זכות בזה אלא כשהיא ברשותו לכל מילי). וכן משמע בכמה ראשונים (ע' בתוס' רבנו פרץ; פסקי ריא"ז) שהנערה דינה כקטנה. (ולא הבנתי מה שתלה בפני ידוע נידון זה בשני תירוצי התוס'. וע' בחדושי ר' מאיר שמחה).

שיטת הרמב"ן (במלחמות ה', ע"ש באריכות. וכן הסביר את שיטת הרמב"ם הגאון ר' מאיר שמחה בחידושו), שלפי המסקנא, כל תשלומין שהאב זכאי בהם מדין תורה, כגון שבת של בתו קטנה, וכן תשלומי נזק אליבא דר' יוחנן – של האב הם, ואין אומרים שמוחל אותם לבתו.

החובל בבניו שלו

בבנים, וכן בבנות גדולות –

אם הם סמוכים על שלחנו – פטור. משום איבה, שמא יפסיק לזונם. ואם אינם סמוכים על שלחנו – חייב.

אמנם, חילוק זה מבואר בגמרא לענין דמי שבת בלבד. ונחלקו הראשונים אם הדברים אמורים גם לענין שאר תשלומי נזק – התוס' צידדו לומר שבנזק חייב אפילו סמוכים על שלחנו, שרק לענין שבת, פטורו כשזנם ומכלכלם, אך לא בשאר תשלומי הנזק. (וכן כתב בתוס' רבנו פרץ. וכן יש לדייק מלשון רש"י בד"ה לאבוה). ואולם הרמב"ם (לד' המ"מ, ועוד. ודלא כהטור), הרמב"ן והרי"א"ז, אינם סוברים לחלק בכך, אלא תמיד פטורו משום איבה, שאם נחייבו בתשלומין, שמא יפסיק לזונם.

בבת קטנה –

דמי 'נזק': מחלוקת רב ור"ל כנגד ר' יוחנן, אם חייב לשלם או פטור. (ואף לדעת רב ור"ל שחייב לשלם לה, אם היא סמוכה על שלחנו, באנו למחלוקת הראשונים דלעיל, אם פטורו משום איבה).

ודמי שבת – פטור, שכיון שמעשה ידיה שלו, גם תשלומי השבת שייכים לו. תשלומי צער, ריפוי ובושת – גם רבי יוחנן מודה לרב ששלה הם, כנזכר לעיל.

דף פח

‘אלא מעתה לרבנן יהא עבד כשר לעדות’ – הגם שהוקש לאשה, לא הוקש אלא לענין חיוב מצוות, שהרי לא נאמרו המצוות אלא לישראל, וצריכים לימוד מיוחד לחייב את העבדים, ונלמד הדבר ב'גזרה שוה' מאשה, לחייבם במצוות שהיא מחויבת בהן. ואולם לענין עדות ש'איש' כתוב בה, והרי העבדים בכלל, אין לנו ללמוד להוציאם מכלל 'איש'. (בתי כהונה – מובא בשער המלך הל' מילה, בבאור דברי התוס' כאן. והוכיח מהגיגה טו. שאין לפרש דבריהם כפי המשמעות הפשוטה שהקש נאמר רק להחמיר ולא להקל).

(עוד דנו האחרונים, על פי דברי התוס' כאן (בד"ה שכן) והשטמ"ק בשם תוס' הרא"ש – האם עבדים מצווים למול עצמם, בזמן שרבים לא מלם – ע' בשעה"מ שם; חדושי רעק"א יו"ד ריש הל' עבדים; מנ"ח כ; המקנה – קדושין כט; שבת הלוי ח"ב קכט).

‘ומה אשה שהיא ראויה לבא בקהל פסולה לעדות, עבד שאינו ראוי לבא בקהל...’ – ב'שער המלך' (איסורי ביאה טו,ד) הביא מחלוקת אחרונים אם לשיטת הרמב"ם איסור עבד לבת ישראל, מן התורה או מדרבנן. והוכיח מכאן כדעת מהרשד"ם, שאסור מן התורה.

‘מה לאשה שכן אינה ראויה למילה’ – כתבו התוספות (כאן ולעיל ה: ד"ה כי שדית) שניתן לעשות פירכא גם בדלא שייך.

(יש לעיין לדברי התוס', מהי שאלת הגמרא לעיל (מ:): 'ואלא דרבעה ולא קטלה, האי דלא משלם כופר משום דלא קטלה ברביעה' – לו יהא שאין שייך שם לשלם כופר בדלא קטלא, עדיין הרי זו פירכא). ובשיטה מקובצת הביא לפרש מה"ר ישעיה, שהפירכא מכך שלא צוה הכתוב להטיף ממנה דם ברית. וזו היא קולא לגביה.

ובאור הדברים, על פי מה שאמרו במסכת עבודה זרה (כו) שאשה – כמאן דמהילא דמיא (שלכן למי שדורש מ'המל' – ימול', שרק הנימול בעצמו ראוי הוא למול אחרים, אף אשה בכלל זה), ומאידך אינה נחשבת 'בת ברית' של מילה (שלכן לדעת הדורש 'ואתה את בריתי תשמר' – אשה אינה מלה אחרים). הרי מפורש יוצא שאין האשה מופקעת ממצות מילה בעצם, אלא שאינה שייכת במצות מילה במציאות. ואולם בענין מעשה הכנסה לברית – מופקעת היא. ולכן רק לענין ה'ברית' קולא היא לגבי אשה, שהרי פטרתה תורה מכך, משא"כ לענין מצות מילה בעצם, אינה פטורה מצד הדין אלא מצד המציאות, ואין זו קולא לגביה.

בסגנון אחר: מצות מילה שענינה הכרתת הערלה, והיא שאין בה ערלה, הרי היא כמהולה, ואין פטורה זה מהוה קולא כלשהי. מאידך, את המעשה החיובי של 'הכנסה בברית', שמתבטא בהטפת דם ברית גם כאשר אינו ממש 'ערל' – חסרה היא את אותו מעשה, וחסרון זה נחשב קולא. (חידושי הגר"ח על הש"ס)